

Здравко Кънев

Ерес 101 книга *За ересите* на св. Йоан Дамаскин

и кораничните аргументи срещу икопочитанието

Abstract: Zdravko Kanev, *Haeresis 101 in the Liber de haeresibus of St. John of Damascus, and the Quranic Arguments against the Icons.*

The author analyses the Qur'anic doctrinal arguments presented in Muslim works on icon worship in the Christian Church and examines their possible influence on the writings of St. John Damascene.

Keywords: *History of Religion, Christianity and Islam, Religious Studies*

Появата на ислямската религия през VII в. първоначално обхващаща Арабския полуостров, а не след дълго преминава и извън границите му, и се оказва предизвикателство, което е непознато за ортодоксалната християнска вяра. В голяма степен това се дължи на липсата на съприкосновение с традиционното християнство, което по онова време се бори срещу множество еретически течения, които оказват своето влияние върху християните.

В областта Хиджас християнството е разпространено най-вече в негови еретически форми – арианство¹ и несторианство², които остават единственият досег с християнството на основателя на ислямската религия – Мохамед. Арабските езичници почти нямат контакти с православиеото, а се срещат главно с несториани, ариани и монофизити, при които основната истина на християнството за съвършено-

¹ Още в началото на текста се споменава „някакъв монах арианин“, който, според св. Йоан Дамаскин, е преподавал арианското учение на Мохамед, а той „организира собствена ерес“ (б.а.).

² Повече за ереста на Арий и Несторий вж. у Коев, Т., Бакалов, Г. *Въведение в християнството*. София., 2000, сс. 84-91; 98-109; Коев, Т. *Догматическите формулировки на първите четири вселенски събори (за богочовешката същност на Исуса Христа)*. София, 1968, сс. 99-105; Риболов, Св. „Арианството и учението на св. Атанасий Александрийски за отношението между двете природи на Христа“. *Духовна култура*, 8 (2001), с. 9-20.

то съединение на божествената и човешката природа в личността на Богочовека Иисус Христос е съществено изопачена.³

При появяването на исляма християнските богослови се оказват неподготвени за новото религиозно учение, което не може да бъде видно през „очите на античното наследство, както се наблюдава у ранните християнски автори (II в.), впоследствие осъществили адекватна апология на християнството“.⁴

Пред християнската църква „застава“ религия, която синкретично обединява в себе си не само заемки от християнството, но също и от юдаизма, зороастризма, елементи от предислямските езически вярвания, както и „откровението“ на Мохамед – „пророка“ на арабската пустиня.⁵

Бог, „Който иска да се спасят всички човеци и да достигнат до познание на истината“ (1 Тим. 2:4), в точното време изпраща свети мъже, които, подобно на Моисей, да поведат верните и да съберат всички, които са се отклонили от истинската вяра, за да не погинат.

През VIII в. живее и твори св. Йоан Дамаскин⁶, личност на която Бог определя важна роля за съхраняването на древното християнско Предание в трудните времена за Православната църква, която по това време се изправя срещу множество изпитания.

Наред с иконоборското движение във Византия, пред погледа на св. Йоан Дамаскин е и учението на Мохамед, който твърди, че е получил нова религия и небесна книга, като откровение на почитаното от него божество – Аллах.

Монахът от Дамаск Йоан е отговорът, благословен от Бога, на всичко онова, което се случва: иконоборските спорове в Източната

³ Вж. у Стаматова, К. *Ислямската представа за Иисус Христос*. София, 2011, с. 131, където авторката пише: „в по-голямата си част християнският материал в Корана е свързан с идеи, които се пораждат от христологичните спорове на тогавашното време“.

⁴ Великов, Ю. „Преподобни Йоан Дамаскин, Теодор Абу Кура и ранният ислям“. – В: *Същия, Мисъл, слово, текст*. Т. 2, Пловдив, 2017, с. 79.

⁵ От самото си начало ислямът, по думите на А. Керезов, е „заквасен с юдейски квас.“ (Керезов, А. „Християнство и ислям: великото предизвикателство“. *Мирна*, 3 (1997), с. 13); вж. и Стаматова, К. „Ислямът и неговият изначален юдейски избор“. *Духовна култура*, 12 (2003), с. 12, където се посочва: „макар Мохамедовата религия да е с претенции за универсалност и уеднаквяване на историческото бъдеще, тя не успява да надскочи старозаветните рамки...“

⁶ Ок. 780 – 680 г. в Дамаск, Сирия.

Римска империя – Константинопол, повратите в отношението на мюсюлманските халифи към християните, които вече не получават държавна подкрепа и свобода да изповядват вярата си и да практикуват своя култ. В този тежък период, в който кризата на вярата все повече се задълбочава и е въпрос не просто на интерпретация на случващото се, а на жертвена готовност за следване и изпълнение на предадените от отците вяра, започва да твори св. Йоан Дамаскин.

До нас са достигнали различни по характер негови творби – догматически, полемични, поетически, проповеди и др., които св. Йоан пише в манастира „Св. Сава“, край Йерусалим, където и прекарва значителна част от живота си.

От съчиненията му с догматическа насоченост се откроява „Извор на знанието“ – трилогия, която съдържа „Диалектика“ (Философски глави), „За ересите“ и „Точно изложение на православната вяра“.

Предвид темата на настоящата статия, интересът ни е насочен към Ерес 101-измалтяни, която е най-ранният опит за диспут с ислямската религия от страна на християнски автор⁷. Учението на Мохамед, разглеждано в ерес 101-ва, се предхожда от ереста на „иконоотрицателите“.

Това, което разбираме от краткия текст е, че св. Йоан Дамаскин определя новопоявилата се ислямска религия като християнска ерес. Вероятно неговото основание се подхранва от разбирането на исляма за боговдъхновенния характер и на юдаизма, и на християнството. Коранът и тълкуванията към него определят юдеите и християните принципно като изповядващи исляма – т.е. религията на човечеството. Затова те не са неверници, а в най-широк смисъл са вярващи: „Назова ви Той – мюсюлмани– и в Писанията преди, и в този Коран, за да бъде Пратеника свидетел за вас, и вие да бъдете свидетели за хората“ (Коран 22:78). Според мярката на Корана юдеите и християните не са вярващи в пълния смисъл на думата, а са частично вярващи, т.е. вярващи, които имат общо само с една част от религията на мюсюлманите. И ще бъдат частично вярващи, а отгук – друговеци, докато

⁷ Има сведения, че първият християнски свети отец и автор, който начева полемиката с исляма, е преп. Максим Изповедник, който излага своята позиция относно новопоявилата се религия в писмо до приятеля си Петър, екзарх на Африка. В традицията се приема, че св. Йоан Дамаскин е първият автор, който е водил открита полемика с представители на ислямската религия и то на доктринално ниво.

не приемат исляма.⁸

Св. Йоан Дамаскин искрено и дълбоко се е вълнувал от факта, че мюсюлманите не приемат Божия Син – Иисус Христос, Словото, второто Лице на Светата Троица, за единосъщен на Бог Отец, а Го приемат и определят като сътворен, като дават примера с първия човек Адам (Коран 3:59)⁹. Това само по себе е христологичен проблем.

Коранът утвърждава, че Иисус Христос е историческа личност и дори в сравнение с други нехристиянски традиции, обрисова най-богатия образ: приписват Му се много повече почетни титли, отколкото на която и да е друга спомената личност в Корана, но това е с определена цел – без да отхвърля Неговата необикновена човешка природа, ислямът категорично не приема божествената Му природа¹⁰.

В Ерес 101 св. Йоан Дамаскин разглежда следните теми:

- предислямски езически вярвания;
- време и място на възникване на ислямската религия: обстоятелства и история;
- някои аспекти от ислямското учение;
- ритуални практики и обреди;
- религиозни норми и забранени действия в исляма;
- основни обвинения и претенции на исляма към християнството;
- апология на християнството.

В края на съчинението си св. Йоан Дамаскин очертава базисните проблеми на християнската полемика с исляма, като предоставя и възможност за отговор, т.е. възможност за диалог (общуване) между мюсюлманите и християните.

Поява и развитие на култа в ислямската религия

⁸ Вж. у Браун, К. „Ислямът, юдаизмът и християнството в сравнителна перспектива“. – В: *Християнството и нехристиянските религии*. Силица, 2003, сс. 161-167.

⁹ „Примерът с Иса пред Аллах е като примера с Адам. Сътвори го Той от пръст, после му рече: „Бъди!“ И той стана“. (Коран 3:59). В текста ще се използва Превод на Свещения Коран. Прев. от араб. Цв. Теофанов., София, 1997.

¹⁰ Вж. повече у Попов, Р. *Иисус Христос в Корана*. София, 2008, сс. 51сл; Стаматова, К. *Ислямската представа за...с.137-153*; Раух, А. „Личността на Иисус Христос в исляма и в християнството“. – В: *Библия-култура-диалог*. Т. II, София, 2010, с. 53-54.

Още в началните редове на съчинението ясно се подчертава границата между християнството и измамното мохамеданово¹¹ (измаилтяново, агарянино) учение, което, заедно с изповядващите го, според св. Йоан Дамаскин, са определяни като суеверие¹² и предвестник на Антихриста¹³.

Светителят акцентира върху видимите противоречия в учението на исляма; например, ислямската религия твърди, че Иисус Христос е Слово (калима) на Бога и Дух от Него, но същевременно е творение,¹⁴ пророк и Негов слуга; Христос не е претърпял кръстна смърт, като е била разпната сянката Му или някой друг, вероятно този, който Го е предал.¹⁵ Кораничният текст определя Иисус Христос, роден от Мария (Мариам)¹⁶, единствено като последния пророк¹⁷ преди идването на Мохамед; Христовата божествена природа като второ Лице на Светата Троица¹⁸, кръстните страдания и смърт¹⁹, както и богочо-

¹¹ Коректно е да използваме мюсюлмани, а не мохамедани за изповядващите исляма. Това уточнение е важно, защото те вярват не в Аллах, а в Мохамед (б.а.).

¹² Празна вяра. (б.а.)

¹³ Св. Йоан Дамаскин. *Извор на знанието*, т. I, *За ересите накратко*, София, 2014, с. 315.

¹⁴ „И дадохме на Муса Писанието, и подир него изпратихме един след друг пратениците, и дадохме на Иса, сина на Мариам, ясните знаци, и го подкрепихме със Светия дух. Нима не ви обземаше надменност всеки път, щом пратеник ви донасяше онова, което душите ви не желаят? И някои отрекохте, а други убивате.“ (Коран 2:87).

¹⁵ „и защото не повярваха и изричаха срещу Мариам огромна клевета, и изричаха: „Ние убихме Месията Иса, сина на Мариам, пратеника на Аллах“ – но не го убиха и не го разпнаха, а само им бе оприличен. И които бяха в разногласие за това, се съмняваха за него. Нямаат знание за това, освен да следват предположението. Със сигурност не го убиха те (Коран 4:156-157).

¹⁶ „И се прикри от тях със завеса. И пратихме при нея Нашия Дух, който ѝ се представи като съвършен човек. Рече тя: „Всемиловичия да ме опази от теб! Ако си богобоязлив...! Рече Джибрил: „Аз съм само пратеник на твоя Господ, за да те даря с пречисто момче.“ Рече: „Как ще имам момче, щом не ме е докосвал мъж и не съм блудница? „ Рече ангелът: „Гъй рече твоят Господ: „ Това за Мен е лесно. И за да го сторим знамение за хората, и милост от Нас. Това е предрешено дело.“ (Коран 19:17-21).

¹⁷ Ислямската религия разделя пророците в три категории: пейгамберг, наби и най-възвишената категория – расул.

¹⁸ „И рекоха неверниците: „Всемиловичия се сдоби със син.“ Вие изрекохте нещо ужасно, от което небесата биха се разкъсали и земята – разцепила, и планините – сгромолясали в руини – да приписват син на Всемиловичия! Не подобава на Всемиловичия да има син.“ (Коран 19:88-92).

¹⁹ „и изричаха: „Ние убихме Месията Иса, сина на Мариам, пратеника на Аллах“ – но не го убиха и не го разпнаха, а само им бе оприличен. И които бяха в разногласие

вечеството Му, и Неговото възкресение са категорично отхвърлени от исляма.

Наред с изброените догматически проблеми, които имат за цел да разрушат и подложат на съмнение веровете истини на християнската вяра, св. Йоан Дамаскин посочва и обвинението в идолопоклонство, като основният мотив на мюсюлманите е тяхната ненавист към Христовия кръст. На тези обвинения и на други подобни, св. Йоан Дамаскин отговаря посредством реторични въпроси, оборвайки другогверските разсъждения.

Първият поставен реторичен въпрос е свързан с достоверността на кораничния текст: *„Кой свидетелства, че Бог му е дал писание? Кой от пророците е предсказал, че ще излезе такъв пророк?“* Кой от пророците е предсказал, че ще излезе такъв пророк?²⁰

След това се поставя въпрос за идването на ислямския пророк Мохамед, за получаването (изпращането) на небесната книга, и още – по какъв начин се случва това? Св. Йоан Дамаскин разобличава като се аргументира и чрез езическите основи и остатъци у ислямската религия, които несъмнено оказват въздействие върху сформирането на светогледа и доктриналните постулати на ислямската религия.

Дали ислямът е „небесна религия“ ?

Според св. Йоан Дамаскин учението на Мохамед е *„достойно за присмех“*²¹. Светителят обръща внимание и на историята на арабите преди появата на Мохамед, която е известна като джахилия – период на езичество и непросветеност във вярата.²²

Чрез историческа ретроспекция св. Йоан Дамаскин определя арабските племена като такива, които *„били идолопоклонници и се покланяли на Зорницата и на Афродита, която на своя собствен език нарекли Хавар, което означава велика. Прочее до времето на Ирак-*

за това, се съмняваха за него. Нямаат знание за това, освен да следват предположението. Със сигурност не го убиха те. Да, възнесе го Аллах при Себе си. Аллах е всемогъщ, премъдър. И сред хората на Писанието няма такъв, който да не повярва в него преди неговата смърт, а в Деня на възкресението той ще е свидетел за тях.“ (Коран 4:157-159).

²⁰ Св. Йоан Дамаскин. *Извор на знанието, том I*, с. 317.

²¹ *Пак там*, с. 315.

²² Пеев, Й. *Ислямът: доктринално единство и разноликост*. София, 1982 с. 3; Павлович, П. *История и култура на древна Арабия*. София, 2001, сс. 8-9.

лий явно са били идолопоклонници²³. От цитирания текст разбираме, че византийските автори са били запознати с предислямската почит у арабите на „утринната звезда“, както и на лунния бог – Лах. Имат добри познания и за почитта сред арабите на камъка в Кааба, Мека, а племената, които населяват Южната част на Арабския полуостров, почитали божество, което наричали – ал-Рахман, т.е. Всмилостивият, който дава плодородие и добрини.²⁴

Съществен въпрос, който поставя св. Йоан Дамаскин, и който е важна част от полемиката с исляма, е този за достоверността на откровението. Основната теза на св. Йоан е, че понеже откровението на Мохамед идва на сън,²⁵ то няма как да се определя като достоверно, защото според юдейското и християнското разбиране относно общуването с Бога, то е възможно само в абсолютна, пълна трезвост и будност на съзнанието.²⁶

Обръщайки внимание на периода преди зараждането на исляма, св. Йоан Дамаскин изтъква множеството заемки и остатъци от предислямския езически светоглед, който оставя трайна следа както в кораничната традиция, така и в традицията – сунна²⁷ на исляма. Посочването на езическите заемки има за цел да опровергае и избличи неверните доктринални претенции за истинност на исляма, т.е. че той е небесна и богооткровена религия.

²³ Св. Йоан Дамаскин. *Извор на знанието*, т. I, с. 315.

²⁴ Павлович, П. „Първото откровение на пророка Мухаммад: Зараждане и историческа динамика на наратива през периода VIII-X век“. *Orientalia*, 1 (2009), с. 42.

²⁵ Вж. Стаматова, К. „Сънят – между Божието благовестие и сатанинското нашепване (част I)“. *Духовна култура*, 3 (2009), сс. 50-58.

²⁶ Повече за Старозаветното откровение и пророчество вж. у Шиваров, Н. „История и каноничност на старозаветния текст“. – В: *Из историята на Старозаветния библийски канон*. Автор и съст. Ив. Найденов, София, 2001, сс. 27-30; Шиваров, Н. „Идеята за богоизбраничеството в Стария Завет“. *Духовна култура*, 6 (1974); Найденов, Ив. „Равинатът и Писанието“. – В: *Класически и модерни измерения на религиозното откровение. (Сборник с материали от конференции на тема: Библия и класическа древност. Религия и контекст)*. София, 2009, сс. 63-69.

²⁷ Сунна (ар.) – буквално означава прокаран, посочен път от Аллах; съдържа установения от Мохамед начин за практическо и теоретическо изпълнение на религията. Под сунна се разбира и традицията, подражанието на Мохамед. Традицията е задължителна за спазване от всички мюсюлмани, защото в Корана се казва: „Който се покорява на Пратеника, вече се е покорил на Аллах“ (Коран 4:59;80). Повече за сунната вж. в *Ислямът. Кратък справочник*. Съст. С. Евстатиев, София, 2007, сс. 180-183.

Таухид и отхвърлянето на иконопочитанието

След като разпространява насилствено в градовете Мека и Медина (Ятриб) получената „небесна“ религия, Мохамед обръща внимание и на доктриналната част на своето учение. Като цитира подбрани коранични стихове, той постепенно изгражда системата от „истините“ на исляма, които стават задължителни за изповядващите тази религия.

Първият и основен постулат е изповядването на вярата в един Бог: „Аллах е един, *Аллах е вечен, не ражда и не е роден и няма равен нему*“ (Сура 112). Цялото съдържание на тази основна истина за ислямската религия е насочена против християнството, срещу догмата за второто Лице на Светата Троица – Иисус Христос, Божият Син, Който, според християнската вяра, е завършекът на пророците и изпълнението на Закона. Чрез таухид се отрича християнската триадология, а именно, че единият по същност Бог е троичен по Лица.

Основата на ислямската религия е т. нар. шахада: „Няма друг бог освен *Аллах*.“²⁸ Тези слова са основните за приемането във вярата, като встъпващият трябва да бъде напълно убеден в тяхната истинност. С тези думи, както отбелязва Мустафа Алиш Хаджи,²⁹ се изразява следното: първо, няма друг Творец освен *Аллах*; второ, няма друг Владетел и Разпоредител в тази Вселена освен *Аллах*; трето, никой друг не заслужава да му се покланят освен *Аллах*.³⁰

Ще обърнем внимание на последно от изброените – относно поклонението на друго, освен на *Аллах*, защото е от съществено значение за християнството.

Поклонението или отдаването на почит към божеството е едно от основните задължения на вярващия. Ислямската религия опре-

²⁸ Шахадата е първата част от т. нар аркан ад-дин (стълбове на исляма), които всъщност изразяват т.нар. ортопраксия – ритуалната част на ислямската религия. (б. а.). „Обединяването на двата основни елемента – изповядването на абсолютното единобожие и признаването на пророческата мисия на Мохамед в неразделно цяло изразява концентрираната идейна същност на исляма. Шахадата не подлежи на различни тълкувания, нейното произнасяне е задължително за всеки мюсюлманин и е показател за неговата принадлежност към исляма.“ (Стаматова, К. *Мюсюлманката между традицията и модерността*. София, 2004, с. 18).

²⁹ Към настоящия момент е главен мюфтия на Република България. (б.а.)

³⁰ Алиш, М. „Култови практики на исляма. Стълбове на ислямската религия“. – В: *Християнство и ислям*. София, 2007, с. 127.

деля поклонението или отдаването на почит на кръста Христов, на иконите – образите на Иисус Христос, на пресвета Богородица и на всички праведници и Божии угодници, като идолопоклонство.

Отговорът на св. Йоан Дамаскин е, че християните се покланят на „Кръста Христов, чрез който силата на бесовете и дяволската заблуда бе разрушена?“, а по-нататък авторът упреква в идолопоклонство мюсюлманите, защото те са, които почитат камък с релеф, като глава на Афродита (Хавер).³¹

Св. Йоан Дамаскин оборва обвиненията срещу християните и в друго свое съчинение, озаглавено „Точно изложение на православната вяра“, където в главата „За иконите“ обосновава аргументира защо християните, които почитат образите на Иисус Христос, на св. кръст и т.н, не са идолопоклонници. Като цитира думите на св. Василий Велики, свързани с почитта към иконите, светителят пояснява, че „честта, въздавана на изображението, преминава върху първообраза.“³²

Разбирането в юдаизма, което преминава и в християнството е, че се осъждат онези, които се покланят на кумири и принасят жертви на демони.

В Стария завет Творецът няма как да бъде изобразен, защото Той е невидим, но, поради Своето добросърдечие, Бог изпрати Своя Единороден Син да приеме човешка плът, и чрез изкупителното дело Христово да ни спаси от робството на греха и тлението, и чрез възкресението, да ни дари спасение и вечен живот.

Следователно, след като Словото Божие – Иисус Христос, прие човешка природа и стана във всичко подобен на нас, освен в греха, то Той може да бъде изобразяван. Почитта, споменът, който се предава чрез иконите, е Божието слово в палитри. След като Богочовекът живя между нас и бе видим, това означава, че може и да бъде изобразяван, като почитта към изображения преминава към първообраза, т.е. към Онзи, Който сътвори човека по Свой образ и подобие (Бит. 1:27-28; 2:7).

Изборът на кораничните теми и пасажи, които са от интерес за св. Йоан Дамаскин, се определят от неговите полемични цели – да докаже, че Коранът съдържа противоречиви легенди и че Мохамед

³¹ Св. Йоан Дамаскин. *Извор на знанието*, том I, с. 323.

³² *Пак там*, т. II, с. 257.

няма основание за своите пророчески твърдения. Светият отец не представя Корана последователно, а избирателно, като водеща е полемичната насоченост.

Стойността на полемичния труд на св. Йоан Дамаскин е в това, че описва картината на новопоявилата се ислямска религия, такава, каквато е била разбираана от самите араби. Темите, които той извежда, и аргументите, с които борави са валидни и сега, защото християнско-ислямският диалог е една от формите на историческо и културно взаимодействие.

И днес, в ХХI в. и за християните, и за мюсюлманите са характерни, от една страна, разбирането за близост, породено от общата авраамическа традиция, а от друга – съзнанието за базисни доктринални различия.³³

В *Ерес 101* св. Йоан Дамаскин ясно извежда и подчертава тъкмо тези доктринални различия. В тяхната основа е богооткровената истина за личността на Богочовека Иисус Христос, Който беше в света, но... светът не Го позна.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алиш, М. „Култови практики на исляма. Стълбове на ислямската религия“. - В: Християнство и ислям. София, 2007.
- Браун, К. „Ислямът, юдаизмът и християнството в сравнителна перспектива“. – В: Християнството и нехристиянските религии. Силистра, 2003.
- Великов, Ю. „Преподобни Йоан Дамаскин, Теодор Абу Кура и ранният ислям“. В: - Мисъл, слово, текст, т. 2, Пловдив, 2017.
- Евстатиев, С. Ислямът. Кратък справочник. С., 2007.
- Св. Йоан Дамаскин. Извор на знанието, том I, II, София, 2014, 2019.

³³ Вж. у Стаматова, К. „Християнство и ислям. Пътят от противопоставяне към „пречистване“ на историческата памет“. *Духовна култура*, 2 (2004), с. 10, където четем: „Съвременните нееднозначни отношения между Запада и Дома на исляма не могат да бъдат правилно разбрани и осмислени, ако се пренебрегват религиозните им отношения... Оказвайки се в противоречие със средновековните представи на християните за божествения план на историята, ислямът с основание се възприема като религиозно-историческо предизвикателство.“

- Стаматова, К. „Защо ислямът не приема Исус за Син Божи и Спасител?“ Богословска мисъл, 3-4/2003, VIII, София, 2005
- Прот. Йоан Майендорф, Византийски представи за исляма. <https://dveri.bg>.
- Керезов, А. „Християнство и ислям: великото предизвикателство“. Мирна, 3/1997.
- Коев, Т. Догматическите формулировки на първите четири вселенски събори (за богочовешката същност на Исуса Христа). София, 1968.
- Коев, Т., Бакалов, Г. Въведение в християнството. С., 2000.
- Найденов, И. Из историята на Старозаветния библейски канон. С., 2001.
- Найденов, Ив. „Равинатът и Писанието“. – В: Класически и модерни измерения на религиозното откровение. (Сборник с материали от конференции на тема: Библия и класическа древност. Религия и контекст). София, 2009.
- Павлович, П. „Първото откровение на пророка Мухаммад: Зараждане и историческа динамика на наратива през периода VIII-X век“. *Orientalia*, 1/2009.
- Павлович, П. История и култура на древна Арабия. София, 2001.
- Попов, Р. Исус Христос в Корана. София, 2008.
- Риболов, „Св. Мястото на исляма в творчеството на св. Йоан Дамаскин“. *Orientalia*, 1/2007.
- Риболов, С. „Византийските автори за исляма“. *Християнство и култура*, г. XV, 2006, брой 3 (110).
- Риболов, Св. „Арианството и учението на св. Атанасий Александрийски за отношението между двете природи на Христа“. *Духовна култура*, 8/2001.
- Стаматова, К. „Християнство и ислям. Пътят от противопоставяне към „пречистване“ на историческата памет“. *Духовна култура*, 2/2004.
- Стаматова, К. „Сънят – между Божието благовестие и сатанинското нашепване (част I)“. *Духовна култура*, 3/2009.
- Стаматова, К. „Ислямът и неговият изначален юдейски избор“. *Духовна култура*, 12/2003.
- Стаматова, К. Мюсюлманката между традицията и модерността. София, 2004.
- Стаматова, К. Ислямската представа за Исус Христос. София, 2011.
- Теофанов., Цв. Прев. от арабския оригинал на Свещения Коран, София, 1997.

- Шиваров, Н. „Идеята за богоизбраничеството в Стария Завет“. Духовна култура“, 6/1974;